

Ο ελληνικός Συνταγματισμός στο πέρασμα του χρόνου

Μια συνέντευξη με τον κο Νίκο Αλιβιζάτο και τον κο Νίκο Παπασπύρου

(από το περιοδικό DE JURE της ELSA Αθηνών, τ. 14:1, 2021)

Τάσος Γιαννόπουλος: Ανατρέχοντας σε όλα εκείνα τα Συντάγματα που θεσπίστηκαν κατά την διάρκεια της Επανάστασης, ποια πιστεύετε πως ήταν η κύρια ιδιαιτερότητά τους;

Νίκος Αλιβιζάτος: Προέχει να ξεκαθαρίσουμε ποιο είναι το μεγάλο διακύβευμα όλης της συζήτησης για τα Συντάγματα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Το διακύβευμα μπορεί πολύ επιγραμματικά να ορισθεί ως εξής: πόσο ισχυρή θα είναι η νεοδημιουργούμενη κεντρική εξουσία έναντι των πανίσχυρων τοπικών εξουσιών που υπήρχαν στην προεπαναστατική ελληνική κοινωνία; Τρία ήταν τα μεγάλα επίκεντρα – τέσσερα, αν συμπεριλάβουμε και τα νησιά. Η Πελοπόννησος προπάντων με επίκεντρο την Καλαμάτα, την Τρίπολη και τους Μαυρομιχάληδες, η Δυτική Στερεά με το Μεσολόγγι όπου έχουμε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο που έρχεται από το εξωτερικό να τους οργανώσει, η Ανατολική Στερεά με τον Νέγη να τους οργανώνει, και τα νησιά. Τα νησιά δεν έχουν φυσικά ένοπλα σώματα, αλλά έχουν το ναυτικό και η δυσανάλογα μεγάλη ισχύς την οποία αποκτούν από ένα σημείο και πέρα οφείλεται στο ότι είναι το ταμείο της Επανάστασης. Το μεγαλύτερο μέρος των δανείων που συνάπτονται κατά τη διάρκεια της Επανάστασης κυρίως στο Λονδίνο με την μεσολάβηση των Φιλελλήνων και του Βύρωνα ειδικότερα κατευθύνεται προς την Ύδρα. Εξ ου και το δυσανάλογα μεγάλο βάρος της Ύδρας σε όλες αυτές τις διαπραγματεύσεις για την κατάρτιση των Συνταγμάτων και την διαμόρφωση της πολιτικής ζωής. Το Σύνταγμα της Επιδαύρου προσπαθεί να συγκεράσει τα τοπικά πολιτεύματα από την μια πλευρά (Πελοποννησιακή Γερουσία, Δυτική Στερεά, Ανατολική Στερεά) με το ίδιο το Σύνταγμα που προωθεί την κεντρική εξουσία το 1822. Τα νησιά ωστόσο δεν έχουν δικό τους. Αυτό οδηγεί σε μια κατάσταση σχεδόν πλήρους ακυβερνησίας, με αποτέλεσμα πολύ γρήγορα να ακολουθήσει το Άστρος. Το εκεί θεσπισμένο Σύνταγμα έχει ως βασικό χαρακτηριστικό την κατάργηση των τοπικών πολιτευμάτων. Πάλι όμως διατηρείται ο πολυμελής χαρακτήρας του εκτελεστικού με ετήσιες εκλογικές διαδικασίες, ένα δηλαδή πολύ δύσκολο σχήμα για να λειτουργήσει σε μια περίοδο επαναστατική. Έχουμε την εκδήλωση των εμφυλίων της Επανάστασης, την σχεδόν ολοκληρωτική στρατιωτική καταστολή μετά την άφιξη του Ιμπραήμ και την ψήφιση πλέον με κρυφό εισηγητή τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη *ratione personae* του Συντάγματος της Τροιζήνας. Για την ακρίβεια, πρώτα επιλέγεται ο Καποδίστριας ως Κυβερνήτης και στη συνέχεια καταρτίζεται ένα Σύνταγμα με μονομελές εκτελεστικό, σύμφωνα με το οποίο η Βουλή είναι τριετούς θητείας και η σύνθεση της ανανεώνεται κάθε χρόνο κατά το 1/3 (πάλι έχουμε εκλογές κατ' έτος για να αισθάνονται ισχυροί οι τοπικοί άρχοντες). Ο Καποδίστριας φτάνοντας στην Ελλάδα υποστηρίζει πως δεν μπορεί να κυβερνήσει έτσι ενόσω διεξάγονται μάχες και αναπροσδιορίζονται τα σύνορα της χώρας. Κάτι το οποίο δεν ξέρουμε είναι ότι

όταν φτάνει ο Καποδίστριας στην Ελλάδα, η Αθήνα, η Εύβοια και η Βοιωτία είναι πάλι υπό τουρκική κατοχή. Η συνθήκη του Λονδίνου του 1830 δεν περιλαμβάνει παρά την Πελοπόννησο, τα νησιά και την Δυτική Στερεά Ελλάδα. Η Ανατολική Στερεά μπαίνει στο ελληνικό ανεξάρτητο κράτος το 1832 ως αποτέλεσμα διπλωματικών μαραθωνίων, γιατί υπάρχει μια ολόκληρη ιστορία, όπου κατά τη διάρκεια της δεύτερης Οθωμανικής κατοχής ο Σουλτάνος πουλάει γη σε διάφορους τυχοδιώκτες (το περίφημο ζήτημα των μεγάλων ιδιοκτησιών στην Αττική και στην Εύβοια, του οποίου ακόμη και σήμερα έχουμε συνέχεια του), που θέτουν το ζήτημα περί αποζημίωσης τους, εάν πάρει το ελληνικό κράτος τη γη που είχαν αγοράσει από τον Σουλτάνο. Ο Καποδίστριας λοιπόν δεσμεύτηκε να σεβαστεί τις ιδιωτικές ιδιοκτησίες της Ανατολικής Στερεάς, κάτι το οποίο δεν είχε συμβεί στην Πελοπόννησο, όπου θεωρήθηκε ότι οι εκεί περιοχές απελευθερώθηκαν *manu militari*.

Τ.Γ: Γί αυτό και ο Καποδίστριας επέλεξε να εδραιώσει την πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στο Ναύπλιο;

Ν.Α: Δεν είμαι σίγουρος αν αυτό συνδέεται ή όχι. Πάντως η Αθήνα δεν μπορούσε να επιλεγεί εκείνη την εποχή γιατί ήταν κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1828-1832. Είναι η δεύτερη Οθωμανική κατοχή της Αττικής. Συνεπώς, το διακύβευμα των Συνταγμάτων ήταν περισσότερο η διευθέτηση της εξουσίας ανάμεσα στα τοπικά πολιτεύματα, που ήταν η πραγματική πηγή ισχύος εκείνα τα χρόνια στην επαναστατημένη Ελλάδα, και στη διαμόρφωση κεντρικής εξουσίας, την οποία όμως οι τοπικοί άρχοντες έβλεπαν αρνητικά ως εξέλιξη. Άλλωστε, αξίζει να δούμε το πώς αντιδρούν οι τοπικοί άρχοντες μετά την άφιξη του Καποδίστρια. Για παράδειγμα, οι Μαυρομιχάληδες υποστήριζαν ότι δεν πλήρωναν φόρους στους Οθωμανούς, θα πλήρωναν τώρα στο νέο ελληνικό κράτος; Δεν έστελναν τα παιδιά τους στον στρατό, θα τα έστελναν τώρα στο στρατό; Εκεί είναι όπου υπάρχει μια πολύ ενδιαφέρουσα διαμάχη με ορισμένους συναδέλφους, οι οποίοι σου λένε-για να μην πω πως μέχρι κάποια εποχή ήταν και η κρατούσα ερμηνεία- «Βαυαροκρατία, Καποδίστριας, ίσον αυταρχισμός». Επικαλούνται μάλιστα τον Κοραή και την κριτική του στον Καποδίστρια και λένε ότι, ενώ υπήρχε μια δημοκρατική παράδοση με τις κοινότητες επί Οθωμανικής κατοχής, ήρθε το κεντρικό κράτος και την κατέπνιξε, κι άρα προς τι η ανεξαρτησία; Αυτό κατά τη γνώμη μου είναι μια ρομαντική ερμηνεία της Ιστορίας. Κράτος, αν δεν γινόταν προσπάθεια να γίνει ισχυρό και κεντρικό, δεν θα υπήρχε.

Πετρίνα Φωτοπούλου: Εσείς κύριε Παπασπύρου ποιος θεωρείτε πως ήταν ο λόγος που υπήρχαν τοπικά και εθνικά συντάγματα;

Νίκος Παπασπύρου: Η απάντηση είναι αυτή που μας έδωσε ο Νίκος Αλιβιζάτος. Συμφωνώ απόλυτα. Ήθελα απλώς να προσθέσω το εξής. Αντίστοιχα διλήμματα, τόσο ως προς την ενότητα του κράτους, όσο και ως προς την ισχύ της εκτελεστικής εξουσίας. αντιμετώπισαν όλες οι μεγάλες επαναστάσεις εκείνη την εποχή. Και στη Γαλλία είχαμε την εφαρμογή συστημάτων Κυβερνώσας Βουλής και εν τέλει χρειάστηκε να έρθει ο Ναπολέων για να έχουμε το 1799 την περίφημη διακήρυξη περί λήξης της Επανάστασης. Στις Η.Π.Α. είχαμε την απόπειρα του Continental Congress και χρειάστηκε να έρθει το Αμερικανικό Σύνταγμα για να δημιουργηθεί ομοσπονδιακό κράτος. Η διαφορά στην Ελλάδα, σε αντίθεση και με τις Η.Π.Α. και με την Γαλλία, ήταν βεβαίως η διαφορετική κοινωνική δομή, και για τον λόγο

αυτό οδηγηθήκαμε σε πολύ μεγαλύτερα αδιέξοδα. Ο ελληνικός πληθυσμός ήταν κατά βάση μικροαγροτικός και υπήρχε το σύστημα των προεστών, το οποίο με τη σειρά του επέτεινε τις εμφύλιες συγκρούσεις. Το βασικό όμως αίτημα ήταν ο εξορθολογισμός και η διαμόρφωση κεντρικής εξουσίας, κάτι που ως χώρα σταδιακά μπορέσαμε να αποκτήσουμε.

Ν.Α: Πολύ ενδιαφέρον είναι πως στα πρώτα βήματα δημιουργίας του Ελληνικού Κράτους οι Βαυαροί που ήλθαν ήταν βασικά φορείς των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Να σας θυμίσω ότι ο Μάουρερ, ο οποίος για εμάς τους νομικούς διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο (κυρίως για τη θέσπιση των ΠΚ, ΚΠΔ, ΚΠολΔ), ήταν καθηγητής του Γαλλικού Δικαίου στο Μόναχο και έφερε ό,τι πιο προοδευτικό υπήρχε τότε στην Ευρώπη στην Ελλάδα. Για τον Αστικό Κώδικα βέβαια επικράτησε η σχολή του Savigny και δεν έγινε αστικός κώδικας. Αυτή η αντίληψη της οργάνωσης από το πουθενά ενός κράτους χωρίς δημόσια διοίκηση, χωρίς δικαστήρια, χωρίς νόμους ήταν ένα τρομερό εγχείρημα, αν σκεφτούμε και το πόσο κατεστραμμένη ήταν και η οικονομία, η οποία χάριν προπαντός στον Καποδίστρια και στη συνέχεια με τις πολύ κρίσιμες -ειδικά για εμάς τους νομικούς- παρεμβάσεις του Μάουρερ, κατέστη δυνατό να προχωρήσει.

Ν.Π: Παρά το ότι η Ελλάδα είχε πολλαπλές επιρροές από το εξωτερικό, έχω την αίσθηση ότι η ιστορική μνήμη του Ναπολέοντα και ό,τι εξέφραζε τότε στην Ευρώπη ήταν έστω κατά λανθάνοντα τρόπο κυρίαρχη, υπό την έννοια ότι οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι προβλήθηκαν ως ένας τρόπος ώστε να διώξουμε τα παλαιά καθεστώτα από την Ευρώπη. Οι ναπολεόντειοι πόλεμοι έριξαν την Πρώτη Γερμανική Αυτοκρατορία. Κατελύθηκαν όλα τα ισχυρά μέχρι τότε ευρωπαϊκά πριγκιπάτα και αναμορφώθηκαν όταν έφυγε ο Ναπολέων και αναγκάστηκαν να ανασυνταχθούν. Στα νέα γερμανικά κρατίδια διαμορφώνονταν συντάγματα. Μοναρχικά Συντάγματα μεν, Συντάγματα δε. Και αυτό μας έρχεται στην Ελλάδα, η κουλτούρα της Ναπολεόντειας επεκτάσεως ως κουλτούρα της νεωτερικότητας, η οποία υπήρχε στη χώρα μας στα Συντάγματα του Αγώνα. Αλλά σε επίπεδο εξορθολογισμού του κράτους, αυτός πραγματώνεται τον καιρό της Αντιβασιλείας, όπου και πάλι το γαλλικό στίγμα είναι έντονο.

Ν.Α: Να κάνω μια ακόμη διευκρίνιση. Η περιορισμένη θέση που κατέχουν στα Συντάγματα του Αγώνα τα δικαιώματα οφείλεται σ' αυτό. Ειδικά το Σύνταγμα της Επιδαύρου έχει ελάχιστες διατάξεις για δικαιώματα. Εμπλουτίζονται κάπως στο Άστρος και κυρίως στην Τροιζήνα. Σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει παραδείγματος χάριν στη Γαλλία, όπου ξεκίνησαν από τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1789 για να φτιάξουν το πρώτο τους Σύνταγμα το 1791, στην Ελλάδα πρώτα έφτιαξαν Σύνταγμα, γιατί αυτό που προείχε ήταν η διευθέτηση του θέματος της εξουσίας και μετά φρόντισαν να μπουν τα δικαιώματα. Εκείνο δε που εμένα με απασχολεί πάρα πολύ διαχρονικά στην ελληνική συνταγματική ιστορία το βλέπουμε ήδη από το Σύνταγμα της Επιδαύρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι υπήρχαν πέντε διατάξεις για την ισότητα, ενώ καμία για την ελευθερία της έκφρασης και τα φιλελεύθερα δικαιώματα. Το προβάδισμα της ισότητας στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία αξιακά αλλά και θεσμικά είναι μια τρομερή ιδιαιτερότητα και φτάνει ως τις μέρες μας. Σήμερα έχει υπολογισθεί ότι περίπου το 50% των νόμων που κρίνονται αντισυνταγματικοί, κρίνονται αντισυνταγματικοί από τα Δικαστήρια λόγω παραβίασης της αρχής της Ισότητας. Τα δικαστήρια δηλαδή παράγουν τη λεγόμενη νομολογία της επεκτατικής ισότητας για να δώσουν ένα προνόμιο όχι μόνο στους υπαλλήλους του

Υπουργείου Οικονομικών αλλά και σε όλους όσους θεωρούνται ότι τελούν υπό ανάλογες συνθήκες. Αυτό το φαινόμενο είναι μια ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα της Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας που ξεκινά από τα πρώτα χρόνια του Αγώνα.

Τ.Γ: Επομένως, αυτό που λέγεται ότι είχαμε μια φιλελεύθερη επανάσταση είναι αναληθές;

Ν.Α: Θα έλεγα ότι είναι προεχόντως δημοκρατική, και μετά μπαίνουν τα άρθρα περί ελευθερίας. Μπαίνουν και στο Άστρος και στην Επίδαυρο. Αλλά έχει ενδιαφέρον να δει κανείς αυτή την εξέλιξη.

Ν.Π: Και μάλιστα η Ελλάδα είναι πιο κοντά ιδεολογικά στη Γαλλία και διατηρείται έτσι ως και σήμερα, απ'ό,τι στο άλλο πρότυπο, τις Η.Π.Α.. Αυτές οι δύο χώρες παρείχαν τότε τα βασικά πρότυπα για την οργάνωση ελεύθερων πολιτειών. Η γαλλική επίδραση ήταν πολύ πιο εμφανής και σ'αυτή την προτεραιότητα της Ισότητας. Αυτό είναι ξεκάθαρο. Αυτό το στοιχείο συναρτάται μάλιστα με το στοιχείο της συγκεντρωτικής εξουσίας, με κλασικό παράδειγμα τον Ναπολέοντα. Ο Ναπολέων ολοκλήρωσε την επανάσταση γιατί τότε μπόρεσε να γίνει αυτό που ήθελε ο Λουδοβίκος να κάνει και δεν τα κατάφερε με την Συνέλευση των Τάξεων, δηλαδή να εξορθολογίσει το Κράτος. Ο συνδυασμός ενός συγκεντρωτικού εξορθολογισμού (ώστε να διασφαλίσουν μια ορθολογική εξουσία) με την ισότητα είναι δύο κυρίαρχα μοτίβα που έχουμε και στην Ελλάδα και στην Γαλλία, και αυτός που το έχει προσέξει ήταν ο σπουδαίος Έλληνας συνταγματολόγος Ν.Ν. Σαρίπολος, ο οποίος λέει καθαρά ότι σε μεγάλο βαθμό τα Συντάγματα της Επανάστασης εμφορούνται από το γαλλικό πνεύμα. Και το λέει βέβαια με κριτική διάθεση, αλλά το λέει.

Ν.Α: Πάντως πρέπει να κάνουμε την εξής διάκριση: Το γαλλικό πνεύμα είναι δύο παραδόσεις. Είναι η παράδοση του Βολταίρου που εκφράζει το γνωστό «διαφωνώ με αυτά που λες, αλλά αγωνίζομαι για να τα λες» και είναι η παράδοση του Ρουσσώ που είναι αυτή της ισότητας (ιακωβίνικη παράδοση)

Ν.Π: Έχω την εντύπωση πως η παράδοση του Βολταίρου ήταν μια αντιστασιακή παράδοση στην γαλλική συνταγματική ιστορία.

Ν.Α: Ο Φίλιππος Ηλιού έκατσε και είδε ποια βιβλία ήταν δημοφιλή και σε ποιες περιοχές της χώρας κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου και ανακάλυψε πως ήταν πολύ δημοφιλέστερος ο Ρουσσώ από τον Βολταίρο. Εγώ πιστεύω πως αυτό οφείλεται στην Ορθοδοξία, γιατί η Ορθοδοξία είναι αυτή που ωθεί τον μέσο πιστό να πιστεύει περισσότερο στη λογική της ίσης,εύλογης και δίκαιης κατανομής παρά στην ατομικότητα.

Κλέαρχος Λαζανάς: Από τη μια υπήρχε αυτή η «σύγκρουση» δημοκρατικού και φιλελεύθερου στοιχείου, από την άλλη υπήρχε σύγκρουση του φιλελεύθερου και του θρησκευτικού στοιχείου; Η εθνική ταυτότητα και η Ορθοδοξία έρχονταν σε ρήξη με το φιλελεύθερο στοιχείο ή συνυπήρχαν;

Ν.Α: Ο φιλελεύθερος Κοραής σε μια κατ' άρθρον ερμηνεία του Συντάγματος του 1822 για το άρθρο Α' περί επικρατούσας θρησκείας αναφέρει «τί σημαίνει το επικρατούσα; Αν λέγει ότι στην Ελλάδα ο αριθμός των Γραικών της Ανατολικής Εκκλησίας είναι υπέρτερος του αριθμού των άλλων χριστιανικών αιρέσεων, τούτο είναι τόσο φανερό, ώστε δεν ήτο χρεία να φανερωθεί διά του Συντάγματος. Αν σημαίνει ότι έχει το Κράτος, το κράτος είναι ή

πνευματικών ή κοσμικών. Αν το πρώτο ουδέν τούτο επρόσμενε τις να το μάθει από το πολιτικό Σύνταγμα επειδή πάσης θρησκείας οι υπουργοί και οι διδάσκαλοι έχουν κάποιο εσωτερικό κράτος πνευματικό, κίνδυνο κανέναν δεν έχουμε να ιουδαϊσουμε -να γίνουμε δηλαδή Εβραίοι- ή να τουρκίσουμε. Τί το θέλετε το επικρατούσα θρησκεία στο Σύνταγμα;» Αυτή είναι η χρονολογικά πρώτη, το 1823 γραμμένη, σύγκρουση του φιλελεύθερου στοιχείου με τον ρόλο της Εκκλησίας. Είναι η πρώτη. Από εκεί και πέρα τι να πρωτοαναφέρουμε;

Ν.Π: Να παρατηρήσω κάτι ως προς το ερώτημα σας. Δεν νομίζω ότι τότε στα κείμενα αυτά αντιλαμβάνονταν όπως αντιλαμβανόμαστε εμείς στον 21ο αιώνα την σύγκρουση ανάμεσα στην ελευθερία και την ισότητα. Η κατανόηση αυτού του διλήμματος γίνεται πολύ πιο μετά. Εμείς μπορούμε να έρθουμε και να πούμε ότι οι άνθρωποι αυτοί έδιναν μεγαλύτερη σημασία στην ισότητα. Τώρα την σύγκρουση ελευθερίας και εξουσίας φυσικά και την καταλάβαιναν, και ίσως αυτό να είναι και η εξήγηση της δημοφιλίας του Βολταίρου. Ανεξαρτήτως αυτής της προτεραιότητας της ισότητας, αξίζει να σας διαβάσω μια φράση από το Σύνταγμα της Τροιζήνας (την παράγραφο 20) που αναγνωρίζει γενικό δικαίωμα να ιδρύει κανείς καταστήματα κάθε είδους, παιδείας, βιομηχανίας και τεχνών και να επιλέγει διδασκάλους. Τέτοιο δικαίωμα δεν υπάρχει ούτε στο σημερινό μας Σύνταγμα, γιατί δεν ήταν συνειδητή αυτή η σύγκρουση ισότητας και ελευθερίας όπως την βλέπουμε στον 20ο αιώνα, ενώ ήταν αυτονόητο ότι ο απελευθερωμένος πλέον λαός θα μπορεί να ασκεί τα επαγγέλματά του και να επιλέγει δασκάλους για την εκπαίδευση των παιδιών του.

Τ.Γ: Θα θέλαμε να μάθουμε την άποψη σας για την θέση της Εκκλησίας κατά τη διάρκεια του Αγώνα, αλλά και μετά από αυτόν, στα πρώτα χρόνια δημιουργίας του Ελληνικού Κράτους. Γιατί κρίθηκε τόσο σημαντικό το Κράτος να παρέμβει με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε το ίδιο να δημιουργήσει την Εκκλησία της Ελλάδος ως αυτοκέφαλης και ανεξάρτητης από το Πατριαρχείο.

Ν.Α: Η Ορθοδοξία καταρχάς καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας είχε δικαιοδοσία σε όλη την Αυτοκρατορία. Επιπλέον, και στα νομικά, στις οικογενειακές και στις κληρονομικές διαφορές, η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου ήταν ο τότε Άρειος Πάγος, καθώς επέλυε σε τελευταίο βαθμό όλες τις σχετικές διαφορές. Η δημιουργία ανεξάρτητων κρατών στα εδάφη της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επέβαλε την δημιουργία αυτοκέφαλων εκκλησιών, ώστε να μην υπόκεινται οι εκκλησιαστικές αρχές των νέων εθνικών κρατών στις πιέσεις που υφίστατο στην Κωνσταντινούπολη το Οικουμενικό Πατριαρχείο από τους Οθωμανούς. Η Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος ήταν αποτέλεσμα μιας φιλελεύθερης σύλληψης και ενός δημοκρατικού τότε αιτήματος συνδεδεμένου με τη δομή του νέου κράτους έθνους. Αργότερα, έπαιξε τόσο σημαντικό ρόλο που προκάλεσε την σύγκρουση μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, όταν ιδρύθηκε η Αυτοκέφαλη Βουλγαρική Εκκλησία στο τέλος του 19ου αιώνα. Όλα τα φιλελεύθερα μυαλά εκείνης της εποχής-όπως ο Φαρμακίδης-ήταν υπέρ μιας Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος. Αυτό πραγματώθηκε με κρατική επέμβαση, το κράτος δηλαδή εκλήθη και ανακήρυξε την αυτοκεφαλία το 1851 με νόμο, επεμβαίνοντας στα της Εκκλησίας. Σήμερα βέβαια έχουν αντιστραφεί οι όροι, καθώς θεωρούμε πως το αίτημα του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας ταιριάζει στην φιλελεύθερη ιδεολογία, ώστε ο καθένας να πιστεύει ό,τι φρονεί χωρίς κρατικές επεμβάσεις, κι επομένως δεν θέλουμε επέμβαση του κράτους στα της Εκκλησίας και επέμβαση της Εκκλησίας στα

του κράτους. Οι όροι του παιχνιδιού είναι ακριβώς αντίστροφοι. Ενώ τότε για την δημιουργία της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος θέλαμε να επέμβει το κράτος βάσει μια φιλελεύθερης λογικής, σήμερα δεν θέλουμε κρατικά προνόμια στην Εκκλησία ούτε επέμβαση του κράτους, αλλά ούτε και η Εκκλησία να παρεμβαίνει στην θρησκευτική πολιτική του κράτους. Αυτή είναι η μεγάλη διαφορά. Αυτό που θέλω να αντιληφθείτε είναι ότι η περίοδος μετά τη Μεταπολίτευση του 1974 είναι η πρώτη στην οποία το κράτος δεν επεμβαίνει καταλυτικά στα της Εκκλησίας. Η ανάδειξη του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου το 1996 και του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου το 2007 ήταν οι πρώτες εκλογές προκαθημένων της Εκκλησίας της Ελλάδος που έγινε χωρίς παρέμβαση του κράτους, αφού χωρίς την παρουσία κυβερνητικού εκπροσώπου μαζεύτηκαν οι Μητροπολίτες και εξέλεξαν τον Αρχιεπίσκοπο, χωρίς το κράτος -ειδικά επί κυβερνήσεως Σημίτη για τον Χριστόδουλο- να πάρει θέση. Η Εκκλησία είναι ο μόνος θεσμός που δεν αποχουντοποιήθηκε. Να σας θυμίσω ότι λίγο πριν πέσει η Χούντα, από την τότε κυβέρνηση Ιωαννίδη καθαιρέθηκε ο Αρχιεπίσκοπος της πρώτης Χούντας, ο Ιερώνυμος, και έγινε ο Σεραφείμ, που παρέμεινε μαζί με τους δικούς του μέχρι το 1996, 20 δηλαδή χρόνια μετά την Μεταπολίτευση. Ήταν πανέξυπνος και κατάφερε και επέζησε, αλλά οι δομές δεν άλλαξαν. Τώρα καταβάλλεται μια προσπάθεια στο να αλλάξουν και οι δομές της Εκκλησίας. Ακούω ότι το Ελεγκτικό Συνέδριο μόλις τώρα για πρώτη φορά προσπαθεί- είναι ν.π.δ.δ. η Εκκλησία- να ελέγξει τα οικονομικά και της Εκκλησίας της Ελλάδος και των Ιερών Μητροπόλεων, για τα οποία υπήρχε μια πλήρης αδιαφάνεια, δεν υπήρχαν έλεγχοι.

Κ.Α: Ποια όμως ήταν η αντιμετώπιση του Αγώνα από την Εκκλησία και από τον κλήρο; Είναι αλήθεια αυτό που λέγεται ότι σε πολλές περιπτώσεις ήταν αν όχι εχθρική, κάπως σκεπτική απέναντι στην Επανάσταση;

Ν.Α: Η στάση του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ είναι πολύ γνωστή. Για να σώσει το πλήρωμα του -είναι η ευνοϊκή γι' αυτόν ερμηνεία- τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και των μη επαναστατημένων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καταδίκασε την Επανάσταση. Είχε όμως τραγική κατάληξη, αφού εσφάγη από τους Οθωμανούς. Και η Εκκλησία σε όλη την περίοδο αυτή- όπως έχει καταδείξει ο Φίλιππος Ηλιού- την περίοδο δηλαδή πριν από την Επανάσταση, έβαλλε εναντίον των φιλελεύθερων ιδεών. Υπάρχει μια ολόκληρη ιστοριογραφία για το πόσο καταδικάζονταν όλες οι φιλελεύθερες και επαναστατικές κινήσεις. Μόλις ξεκίνησε η Επανάσταση εντούτοις, ο κατώτερος κλήρος, γνωστή φυσιογνωμία του οποίου ήταν και ο Παπαφλέσσας, έπαιξε καταλυτικό ρόλο υπέρ του Αγώνα. Πάντοτε η Εκκλησία δεν είναι ένα μονολιθικό μπλοκ, αλλά περιλαμβάνει δυνάμεις τόσο συντηρητικές όσο και προοδευτικές. Έχω την εντύπωση πως, αν δεν το κατανοήσουμε αυτό, δεν θα μπορέσουμε να συνειδητοποιήσουμε ότι υπήρχαν στην Κατοχή δύο Μητροπολίτες, της Ηλείας και της Κοζάνης, που συντάχθηκαν με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

Ν.Π: Για την αλλαγή αυτή ανάμεσα στην αρχική σχεδίαση και στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους μεγάλη ευθύνη έχει και το ίδιο το κράτος, ένας κράτος που ήθελε να ελέγχει κοινωνικές δομές ακόμη και για εκλογικούς λόγους. Θυμίζω ότι στο περίφημο ανάθεμα κατά του Ε. Βενιζέλου ήταν παρών κυβερνητικός επίτροπος, και, αν δεν κάνω λάθος, είχε πάρει την μορφή επίσημης πράξεως. Υπάρχει ένα γλαφυρό απόσπασμα από την συζήτηση στη Βουλή τον Αύγουστο του 1917, όπου λένε στον Βενιζέλο ότι δεν το ανακάλεσε, και αυτός απαντά ότι δεν μπορούσε να φανταστεί πως παρίστατο στην απόφαση αυτή

βασιλικός επίτροπος και ότι θα φρόντιζε να ανακληθεί η σχετική πράξη. Συνεπώς, οπωσδήποτε έχει ευθύνη και το κράτος.

Κ.Α: Γιατί προτιμήθηκε το μοντέλο του Κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα; Υπήρξε ενιαία στάση του λαού απέναντι στο πολιτειακό ζήτημα; Τι συνέβη με την Μοναρχία και την αποδοχή ή μη που είχε από τον ελληνικό λαό; Ν.Π: Θα ξεκινήσω από το τέλος. Η στάση του λαού άλλαζε. Μας αρέσει να λέμε πως είμαστε ένας λαός ελεύθερων φρονημάτων, αλλά η αλήθεια είναι πως στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα η πλειονότητα του ελληνικού λαού υποστήριζε με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο τη Βασιλεία. Επίσης, θα δει κανείς καθαρά πως ακόμη και το 1910, όταν έγινε η περίφημη ομιλία του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πλατεία Συντάγματος, ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν ότι δεν είχε την κοινωνική δύναμη για να θέσει ζήτημα πολιτειακό. Σε μεγάλο βαθμό επομένως η αλλαγή της στάσης του ελληνικού λαού ως προς το πολιτειακό ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένων μεγάλων συγκρούσεων και πρωτίστως του Εθνικού Διχασμού. Ως προς το πρώτο, τώρα, σκέλος του ερωτήματός σας. Γιατί ακολουθήσαμε το κοινοβουλευτικό μοντέλο; Το κοινοβουλευτικό μοντέλο δεν ήταν γνωστό τον καιρό της Επανάστασης, δεν είχε διαμορφωθεί. Ακόμη και τα γαλλικά συντάγματα δεν αναφέρονται στο κοινοβουλευτικό μοντέλο. Υπάρχουν συστήματα διακρίσεως των εξουσιών, που όμως διαφέρουν από το κοινοβουλευτικό μοντέλο. Το μοντέλο αυτό αναπτύχθηκε στην Αγγλία και δεν εφαρμόστηκε αμέσως στην Ευρώπη, ενώ μάλιστα η Ελλάδα είναι από τις πρώτες χώρες που επιχείρησε να το υιοθετήσει. Ο κύριος λόγος αυτής της εξέλιξης έγκειται στην παρουσία του Χαρίλαου Τρικούπη, ο οποίος είχε ζήσει στο Λονδίνο και είχε γνωρίσει το μοντέλο αυτό. Ήταν μια εύκολη μετεξέλιξη, αν θέλετε, της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Το προεδρικό μοντέλο ήταν ξένο προς το θεσμό της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Συνεπώς, ο μόνος τρόπος να ανασχεθούν οι εξουσίες του στέμματος ήταν η ανάπτυξη του κοινοβουλευτικού μοντέλου. Οι εμπειρίες λοιπόν του Τρικούπη μαζί με το φιλοαγγλικό πνεύμα των Ελλήνων των Ιόνιων Νήσων βοήθησαν στο να εισαχθεί η ιδέα αυτή αρχικά με τον λόγο του θρόνου. Το κοινοβουλευτικό μοντέλο στην Ελλάδα θα το δούμε να εφαρμόζεται ολοκληρωτικά στο Σύνταγμα του 1975. Μέχρι τότε ήταν ένα μεγάλο αίτημα. Ακόμη και η αρχή της δεδηλωμένης που την ονομάζουμε συνθήκη του πολιτεύματος δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ήταν λόγος του θρόνου, δηλαδή προγραμματικές δηλώσεις της Κυβερνήσεως. Ο βασιλιάς Γεώργιος ενήργησε έξυπνα το 1875, όμως η πορεία δεν ήταν σταθερή. Αμφισβητήθηκε το κοινοβουλευτικό μοντέλο από τον Κωνσταντίνο και από τους αυλικούς, και εν τέλει επικράτησε οριστικά το 1975.

Κ.Α: Είχα ακούσει την άποψή σας, κύριε Αλιβιζάτε, ότι μπορεί να υπήρχαν καταγγελίες και καταπίεση- κυρίως των Αριστερών φρονημάτων- τον 20ο αιώνα, αλλά ότι οι περισσότερες εκλογικές αναμετρήσεις δεν είχαν αμφισβητηθεί και στον Έλληνα άρεσε να ψηφίζει και ένωθε πως με αυτόν τον τρόπο το πολίτευμα λειτουργούσε.

Ν.Α: Για το ερώτημά σας το αρχικό νομίζω ότι ο Νίκος έχει απόλυτα δίκιο όταν συνδέει την ανάπτυξη του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος κατ' αντιδιαστολή προς το Προεδρικό με τη Βασιλεία. Προφανώς Βασιλεία και προεδρικό πολίτευμα είναι αντιφατικά. Στο προεδρικό πολίτευμα ο αρχηγός του κράτους είναι αιρετός, ενώ όταν έχεις αρχηγό του κράτους κληρονομικά δικαίω η διευθέτηση είναι διαφορετική. Δεν νοείτο το 1827-30 σοβαρό κράτος στην Ευρώπη χωρίς Βασιλιά. Έπρεπε να είχες Βασιλιά. Να μπεις στην οικογένεια των αυλών. Σε μεγάλο βαθμό ακόμη εκείνη την εποχή η εξωτερική πολιτική ήταν θέμα ακόμη

και σε χώρες που είχαν σπάργανα κοινοβουλευτισμού, όπως η Αγγλία ή η Γαλλία, των αυλών. Γινόταν δηλαδή ένας γάμος ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς βασιλικούς οίκους και επιλύονταν μια σύγκρουση. Είχαμε προσωπικές ενώσεις. Ο Καποδίστριας είχε ταχθεί υπέρ προσκλήσεως του Λεοπόλδου ως Βασιλιά της Ελλάδος. Έβλεπε με άλλα λόγια τον εαυτό του ως Πρωθυπουργό και όχι ως αρχηγό του κράτους, κυβερνήτη, όπως τον ήθελε το Σύνταγμα της Τροιζήνας το 1827, γιατί είχε πλήρη συναίσθηση ότι στην Ευρώπη, με εξαίρεση την Ελβετία για συγκεκριμένους λόγους, δεν νοείται να υπάρξεις ως κράτος χωρίς Βασιλεία. Υπήρχε όμως η πιθανότητα να βγάλουν οι Έλληνες βασιλιά; Δεν υπήρχε αριστοκρατία στην Ελλάδα ή κάτι σχετικό. Υπήρχε βέβαια θα μου πείτε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης που ήταν κατά κάποιον τρόπο κομμάτι της Φαναριώτικης Αριστοκρατίας που είχε φτάσει τον βαθμό του στρατηγού στον στρατό του Τσάρου. Δεν ήταν καθόλου προφανές ότι μπορούσαμε να βγάλουμε Έλληνα Βασιλιά. Θα ερχόταν ένας ξένος που θα λειτουργούσε ως διαιτητής υπεράνω των τοπικών διαμαχών. Εξ ου και ο Όθωνας ήρθε στην Ελλάδα ως παράκλητος με τρομερές εκδηλώσεις χαράς και αγαλλίασης. Και αργότερα, ο Γεώργιος ο Α΄. Μόλις αποφασίζεται ότι θα υιοθετηθεί το πολιτειακό μοντέλο της βασιλείας, ανακύπτει το ερώτημα για το αν θα έχουμε αντιπροσωπευτικό πολίτευμα που θα εξελισσόταν σε κοινοβουλευτικό ή θα έχουμε δικτατορία, βασιλική δικτατορία. Για το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έχουν διαμορφωθεί στην Ευρώπη δύο βασικά εναλλακτικά μοντέλα: το κοινοβουλευτικό, το κλασικό, το αγγλικό όπως το ξέρουμε, στο οποίο η Κυβέρνηση που διορίζει ο Βασιλιάς είναι αυτή που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής και— κάτι που δεν έχει αναδειχθεί όπως θα έπρεπε— το βιχελμιανό μοντέλο του Μπίσμαρκ, του Β΄ Ράιχ στη Γερμανία, στο οποίο ο Αυτοκράτορας διορίζει Πρωθυπουργό-Καγκελάριο πρόσωπο της δικής του επιλογής που δεν λογοδοτεί στη Βουλή, όπως λογοδοτούν οι Υπουργοί του βέβαια. Στο δεύτερο αυτό μοντέλο, ο Αυτοκράτορας είναι υπεύθυνος για την υψηλή πολιτική, την εξωτερική πολιτική, την άμυνα, την ασφάλεια μαζί με τον Καγκελάριο, ενώ για όλα τα άλλα θέματα ενδεχομένως μπορεί να γίνεται σχετική συζήτηση στη Βουλή. Το πολύ ενδιαφέρον είναι ότι το δεύτερο αυτό μοντέλο επικρατεί στην Κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια. Βουλγαρία, Ρουμανία και Σερβία υιοθετούν το βιχελμιανό μοντέλο όταν εδραιώνουν ανεξαρτησία και θεσπίζουν Συντάγματα που εκ πρώτης μοιάζουν με το δικό μας. Πεμπτουσία του βιχελμιανού μοντέλου είναι η διάκριση των κρατικών υποθέσεων σε «εθνικές» (εξωτερική πολιτική, άμυνα) και «τρέχουσες» (οικονομική πολιτική, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση και άλλα). Σε εμάς δεν ήταν αυτονόητη η επικράτηση του βρετανικού κοινοβουλευτικού μοντέλου, κάτι που όπως σωστά είπε και ο κύριος Παπασπύρου οφείλεται στον Τρικούπη. Δόθηκε ένας φοβερά πεισματικός αγώνας να εκτοπιστεί και να έρθει το βιχελμιανό μοντέλο στην Ελλάδα. Τον αγώνα αυτό τον έδωσε ο διάδοχος Κωνσταντίνος ο οποίος έχει σπουδάσει στην στρατιωτική ακαδημία της Πρωσίας το 1887-89. Εκεί γνωρίζει και την αδερφή του τότε διαδόχου και μετέπειτα Κάιζερ Γουλιέλμου, τη Σοφία και την παντρεύεται. Γυρίζοντας λοιπόν ο διάδοχος Κωνσταντίνος στην Ελλάδα με τον θεσμό της Γενικής Διοικήσεως του στρατού, τον οποίο επιβάλλει μετά την ήττα το 1897, δίδει αυτό τον αγώνα. Και συνεχίζει να τον δίδει μετά από το Γουδή με τον θεσμό της Γενικής Επιθεωρήσεως, πείθοντας τον Βενιζέλο. Πεμπτουσία του Εθνικού Διχασμού και της σύγκρουσης Βενιζέλου-Κωνσταντίνου είναι αυτή η σύγκρουση των δύο πολιτειακών μοντέλων. Στην Ελλάδα είχαμε το μοντέλο το βρετανικού κοινοβουλευτισμού, κατά το οποίο οι κρατικές υποθέσεις είναι ενιαίες και η Κυβέρνηση είναι υπεύθυνη για όλα, άρα και για την εξωτερική πολιτική (όπως υποστήριζε ο Βενιζέλος), και από την άλλη το βιχελμιανό

μοντέλο, κατά το οποίο ο Βασιλιάς λογοδοτεί- όπως είχε πει χαρακτηριστικά ο διάδοχος Κωνσταντίνος- στον Θεό για την εξωτερική πολιτική, και όχι στον ελληνικό λαό που κατά το Σύνταγμα του 1864 ήταν πηγή όλων των εξουσιών. Αυτή η σύγκρουση δεν έχει αναδειχθεί όσο θα έπρεπε.

Ν.Π: Ο δικομματισμός, ο οποίος είναι προϋπόθεση για να λειτουργήσει το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, δεν προηγείται, αλλά έπεται αυτής της θεσμικής σύγκρουσης και αυτού του Εθνικού Διχασμού. Ο ελληνικός δικομματισμός όπως τον ξέρουμε στον 20ο αιώνα είναι προϊόν ακριβώς αυτής της εξέλιξης. Εκείνη μάλιστα την περίοδο δεν υπάρχει μια συγκροτημένη αντιβενιζελική πλευρά. Ο Κωνσταντίνος είναι αυτός που την συγκροτεί και η δίκη των Έξι αυτή που της δίνει ένα ηθικό έρεισμα.

Π.Φ: Μιας και η συζήτηση έφτασε στο θέμα των εμφυλίων πολέμων, θα θέλαμε να ακούσουμε την άποψη και των δύο σχετικά με το αν λειτούργησαν καταλυτικά για την εξέλιξη της ελληνικής ιστορίας με θετικό τρόπο, όπως συνέβη στις Η.Π.Α., όπου ο εμφύλιος πόλεμος έδρασε δημιουργικά ως προς την εξέλιξη του σύγχρονου αμερικανικού κράτους, ή με αρνητικό τρόπο;

Ν.Α: Άρχισα να καταλαβαίνω τον κόσμο επί χούντας και προσπαθούσα τότε να καταλάβω αν η χούντα, όταν φυλάκιζε τους αντιστασιακούς τότε, είχε δίκιο όταν έλεγε στους παλαιούς πολιτικούς ότι εφαρμόζει τους δικούς τους νόμους. Έλεγαν τα πρόσωπα της χούντας ότι δεν είχαν νομοθετήσει τα ίδια εναντίον των αντιπάλων τους, αλλά επωφελήθηκαν από τους νόμους που είχαν ήδη εφαρμοσθεί εναντίον των κομμουνιστών. Αυτό υποστήριζαν, και το ενδιαφέρον είναι ότι είχαν πράγματι δίκιο. Η χούντα βρήκε έτοιμο το σπλοστάσιο του Εμφυλίου Πολέμου και το ερώτημα ήταν γιατί επί 20 χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου αυτό δεν είχε καταργηθεί. Ήταν η περίοδος του Ψυχρού Πολέμου. Έφταιγε και η Αριστερά γιατί για πολλά χρόνια είχε την πολιτική του «όπλου παρά πόδας», του ένοπλου αγώνα. Βέβαια, αν το ψάξουμε καλά, θα δούμε ότι και αυτή η νομοθεσία του Εμφυλίου Πολέμου είχε τις ρίζες της στο Μεσοπόλεμο, όταν οι Βενιζελικοί νομοθετούσαν εναντίον των Βασιλικών και οι Βασιλικοί εναντίον των Βενιζελικών. Για παράδειγμα, όταν επιβάλλεται το 1924 η αβασίλευτη δημοκρατία, το απαύγασμα της ελληνικής δημοκρατίας που όλοι τον σεβόμαστε και ορκιζόμαστε στο όνομα του, ο πολύ γλυκός και φιλελεύθερος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ήταν αυτός που ψήφισε έναν νόμο που όριζε ότι όποιος εκφράζεται υπέρ του καθαιρεθέντος βασιλικού οίκου θα φυλακίζεται. Τα πρώτα, με άλλα λόγια, αυταρχικά μέτρα πάρθηκαν στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού. Άρα, τελικά είχαμε δύο μείζονες κρίσεις. Οι δύο διχασμοί -όπως τους λέω- του 20ου αιώνα, οι οποίοι και στις δύο περιπτώσεις προκάλεσαν αυταρχικά νομοθετήματα, νόθευση του κοινοβουλευτισμού και της δημοκρατίας, καταλήγοντας στις δικτατορίες της 4ης Αυγούστου στον Μεσοπόλεμο και της 21ης Απριλίου στη Μεταπολεμική εποχή. Οι κύκλοι αυτοί έκλεισαν το 1974, όταν η Ελλάδα ξανασυναντά την κοινοβουλευτική παράδοση. Συνεπώς, το κρίσιμο ερώτημα είναι: ο κανόνας είναι οι εμφύλιοι και η εξαίρεση η ομαλότητα ή το αντίστροφο; Νομίζω πως τελικά η σωστή απάντηση είναι το δεύτερο. Στην Ελλάδα είχαμε μια βαθιά κοινοβουλευτική παράδοση, εντελώς πρωτοπόρα στο τέλος του 19ου αιώνα. Το Γουδή μάλιστα εντάσσεται σε αυτή την παράδοση, παρά το ότι φαινομενικά συνιστά μια στρατιωτική επέμβαση, καθώς επιτείνει την παράδοση αυτή και δεν την αναιρεί, με αποτέλεσμα η Ελλάδα την πρώτη τετραετία του λεγόμενου βενιζελισμού της ανόρθωσης (1911- 1915) να περάσει τη

χρυσή εποχή της. Η Ελλάδα τότε διπλασιάζεται, πετυχαίνει σε πολύ μεγάλο βαθμό την εθνική της ολοκλήρωση και θεσπίζει νόμους που την καθιστούν μοντέρνο κράτος. Αυτά βέβαια διακόπτονται λόγω Εθνικού Διχασμού και ακολουθεί ο Μεσοπόλεμος και η δικτατορία. Στην Κατοχή, εξαιτίας πάλι εξωτερικού παράγοντα (αφού την πρώτη φορά ο Εθνικός Διχασμός προκαλείται από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σχετικά με την στάση που έπρεπε να τηρήσει η Ελλάδα), το ΚΚΕ ενώ τότε είναι ο μεγάλος αντίπαλος της αστικής Ελλάδας το '40, είναι περιθωριακό κόμμα στον Μεσοπόλεμο. Ανδρώνεται και γίνεται ισχυρό κόμμα επί Κατοχής με την θυσία και την αυταπάρνηση των στελεχών του που ήξεραν να κινηθούν σε συνθήκες παρανομίας. Τότε το ΚΚΕ εκτοξεύεται και από κόμμα του 3% γίνεται κόμμα του 20-30% στην Απελευθέρωση και κάνει φυσικά το μοιραίο λάθος να παρασύρει την χώρα στον εμφύλιο πόλεμο. Και οι δύο εμφύλιοι πόλεμοι είναι καταστροφικοί. Δεν υπάρχει δηλαδή εκείνο το δημιουργικό στοιχείο που εντοπίζουμε στον Αμερικανικό Εμφύλιο πόλεμο που μεταξύ άλλων οδήγησε στην κατάργηση της δουλείας. Ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος στο Μεσοπόλεμο με τον εθνικό διχασμό ήταν μια ενδοαστική σύγκρουση που δεν ήταν απαραίτητη, καθώς ο βενιζελικός φιλελευθερισμός θα μπορούσε κάλλιστα να συμβιώσει με ένα Στέμμα που δεν αναμειγνύεται στα πολιτικά πράγματα. Αν, με άλλα λόγια, ο κοινοβουλευτισμός εφαρμοζόταν όπως στην Αγγλία, θα μπορούσαμε να κερδίσουμε την εποχή του Μεσοπολέμου και να μην διοχετευθεί όλη η ενεργητικότητα και τα καλά μυαλά σε αυτή τη σύγκρουση. Όσον αφορά δε στην Αριστερά και το δίλημμα της το 1944 με τα Δεκεμβριανά και το 1946 με τον Εμφύλιο Πόλεμο, το κρίσιμο ερώτημα ήταν γιατί δεν έπαιξε τον ρόλο που έπαιξε το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα που κατέθεσε τα όπλα ή το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα επί Κατοχής που εντάχθηκαν στο πολιτικό παιχνίδι. Οι Ιταλοί ειδικά συμμετείχαν στην κατάρτιση του μεταπολεμικού Συντάγματος, το οποίο μέχρι και σήμερα διατηρεί μια σειρά από προχωρημένες διατάξεις. Το γιατί δεν συμπεριφέρθηκαν αναλόγως οι Έλληνες κομμουνιστές είναι ένα ερώτημα. Ο εμφύλιος πόλεμος του 1946 ήταν καταστροφικός, αφού εμπόδισε τον εκσυγχρονισμό των θεσμών στην Ελλάδα. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο να πούμε ότι ενώ σε όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες η συνταγματική επανάσταση έγινε το 1945 με μοντέρνα συντάγματα, κοινωνικά δικαιώματα, αναγνώριση της δυνατότητας εθνοποιήσεων και προόδου, στην Ελλάδα αυτό έγινε το 1975. Οι συνέπειες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα κλείνουν το 1974. Από εκεί και πέρα, εύλογα γεννάται το ερώτημα «Μα παραλίγο να είχαμε εμφύλιο πόλεμο τώρα, το 2015 με το δημοψήφισμα». Η προσωπική μου γνώμη είναι ότι πραγματικά υπάρχει μια ροπή προς τη σύγκρουση. Πρόκειται για ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής συνταγματικής και πολιτικής ιστορίας. Ακόμη και όταν δεν έχουμε μεγάλες οξύνσεις όπως ήταν ο Εθνικός Διχασμός και ο Εμφύλιος, έχουμε μια τέτοια τάση, η οποία τάση οδηγεί μερικές φορές στο «παρά τρίχα». Η βία την άνοιξη των «Αγανακτισμένων» ήταν τόσο μεγάλη που εγώ προσωπικά ζώντας την καθημερινά αναρωτιόμουν αν οδεύαμε προς έναν νέο εμφύλιο. Ευτυχώς αυτό απετράπη. Προσωπικά είμαι αισιόδοξος για το ότι καταφέραμε και ξεπεράσαμε αυτή την οξύτατη σύγκρουση χωρίς μεγάλες απώλειες. Είμαστε όμως καταδικασμένοι ως λαός να καταλήγουμε μόνιμως σε τέτοιες συγκρούσεις; Εδώ είναι ένα πολύ κρίσιμο ερώτημα. Σε κάποια από τα τελευταία μου γραπτά προσπαθώ να απαντήσω στο ερώτημα αυτό. Πιστεύω πως δεν είναι μόνο θέμα λαού ή μεσογειακής κουλτούρας. Ο Μοντεσκιέ βέβαια έλεγε πως είναι άλλη η νοοτροπία ενός ανθρώπου που ζει σε μια κρύα περιοχή και κάθεται μέσα στο σπίτι του και άλλη εκείνου που ζει σε ένα ζεστό κλίμα και βγαίνει έξω και φωνάζει.

Μετρούν και οι παράγοντες αυτοί, δεν έχουν όμως αποφασιστικό ρόλο. Κατά την προσωπική μου γνώμη, η τροπή του πολιτικού συστήματος σε τόσο μεγάλη οξύτητα, το να θεωρείται δηλαδή περίπου αυτονόητο πως ό,τι λέει η Κυβέρνηση, η Αντιπολίτευση πρέπει να το αντικρούει, δημιουργεί μια όξυνση τεχνητή ακόμη και όταν επί της ουσίας συμφωνούν, καθώς δεν υπάρχει διαφωνία στους μεγάλους προσανατολισμούς. Έχουμε κάτσει με τον κύριο Παπασπύρου κι έχουμε βρει πόσες φορές η εκάστοτε Κυβέρνηση έχει παραπέμψει την Αντιπολίτευση στο ειδικό δικαστήριο ή έχει απειλήσει και δεν υπάρχει σε άλλη χώρα της Ευρώπης το φαινόμενο αυτό με την συχνότητα που απαντάται στη χώρα μας. Η τάση αυτή που έχουμε προκαλεί το εξής: δεν μπορούν να γίνουν σοβαρές μεταρρυθμίσεις. Οι μεταρρυθμίσεις θέλουν μια συνέχεια, μια σοβαρότητα και η ενεργητικότητα του πολιτικού συστήματος πρέπει να εκδηλώνεται προς τα εκεί. Έτσι, ως χώρα μένουμε πίσω και μεγάλες κατηγορίες του πληθυσμού αδικούνται λόγω των αλλαγών που συμβαίνουν σε όλα τα πεδία (όπως για παράδειγμα στην τεχνολογική εξέλιξη) και κάθε 15-20 χρόνια έχουμε ένα ξεσηκωμό που οδηγεί σε αυτά που ζήσαμε. Μπορούμε αυτό να το ελέγξουμε; Είμαι αισιόδοξος σχετικά με την ύπαρξη ορισμένων πεδίων όπου η πρόοδος είναι μεγάλη. Επί παραδείγματι, μοιάζει να υπάρχει σύγκλιση ως προς τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Νομίζω ότι η μεγάλη πρόκληση για τη δική σας γενιά είναι αυτοί οι τομείς να πολλαπλασιαστούν. Να γίνει για παράδειγμα και η παιδεία έτσι.

Κ.Α: Θέτετε έναν πολύ εύστοχο προβληματισμό γύρω από την ανάγκη να ξεπεράσουμε τις συγκρούσεις και τις προκαταλήψεις του παρελθόντος.

Ν.Α: Το θεατρικό στοιχείο ίσως.

Ν.Π: Ξέρετε, η Χρυσή Εποχή της Ελλάδος ήταν η τετραετία της Ανόρθωσης και ο μεγαλύτερος ηγέτης της χώρας μας ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Αν διαβάσει κανείς το πώς ανέβηκε ο Βενιζέλος, θα δει ότι υπήρχε μια τεράστια υποστήριξη απ' όλες τις παραγωγικές δυνάμεις του τόπου, με τους εμπορικούς συλλόγους και τους βιοτέχνες να κάνουν υποστηρικτικά ψηφίσματα για τον Βενιζέλο. Προσπάθησε να γίνει μια μορφή αστικού εξορθολογισμού υπό το πρίσμα του οποίου προχώρησε και η εθνική ολοκλήρωση. Αυτές όμως οι εξελίξεις ανακόπηκαν και οδηγηθήκαμε στον διχασμό και σε όλα αυτά που μας περιέγραψε προηγουμένως ο Νίκος Αλιβιζάτος. Το 1917 όταν ο Βενιζέλος έρχεται στην Αθήνα και αναλαμβάνει εκ νέου Πρωθυπουργός, μαζί με τα διατάγματα αναβιώσεως της Βουλής των Λαζάρων και διορισμού του ως Πρωθυπουργού, εκδίδονται και τα διατάγματα με τα οποία απομακρύνονται οι δικαστές και οι δημόσιοι υπάλληλοι που βρίσκονταν στην πλευρά του Κωνσταντίνου.

Ν.Α: Πρέπει να το κάνουμε πιο σαφές στα παιδιά αυτό. Βγαίνει διάταγμα που λέει «από σήμερα και για δέκα μέρες αναστέλλονται οι δικαστικές εγγυήσεις της ανεξαρτησίας των δικαστών». Και βγαίνουν μετά πράξεις και απολύονται οι δικαστές που είχαν αναμειχθεί στο Ανάθεμα. Για σκεφτείτε το αυτό...

Ν.Π: Και αυτό συμβαίνει την ίδια εβδομάδα που βγαίνουν τα διατάγματα που αναλαμβάνει πάλι ο Βενιζέλος και υποτίθεται ότι αποκαθίσταται το κοινοβουλευτικό σύστημα. Η αστική τάξη έχασε στο πρώτο στάδιο του Εθνικού Διχασμού και υπέστη διώξεις. Στις Η.Π.Α., από την άλλη, η αστική τάξη και οι δυνάμεις που ήθελαν την εκβιομηχάνιση της χώρας ήταν και αυτές που κέρδισαν τον εμφύλιο πόλεμο και πήραν πάνω τους το ομοσπονδιακό κράτος με

την λήξη του εμφυλίου. Είμαι τόσο αισιόδοξος όσο ο Νίκος Αλιβιζάτος; Δύσκολο ερώτημα. Προφανώς στην Ελλάδα υπήρξε και ο εκσυγχρονισμός και ο μοντερνισμός και ο φιλελευθερισμός. Υπήρξαν βέβαια και οι μετωπικές συγκρούσεις και ο διωγμός των αντιπάλων. Το αν θα μπορέσει να επικρατήσει πλήρως η σωφροσύνη και ο εκσυγχρονισμός είναι για εμένα ζητούμενο. Προφανώς είμαστε στην ευρωπαϊκή οικογένεια και αυτό έχει αποτελέσει μια εγγύηση της ελεύθερης δημοκρατίας στη χώρα μας. Άρα, σε μεγάλο βαθμό πιστεύω ότι η απάντηση στο ερώτημα του Νίκου Αλιβιζάτου θα εξαρτηθεί από την σταθερότητα και την ευημερία στην Ε.Ε. Νομίζω ότι αυτό θα αποτελέσει μια κρίσιμη παράμετρο στην εξέλιξη της χώρας μας. Θλίβομαι γιατί η Ελλάδα τα τελευταία δέκα χρόνια έχει χάσει μεγάλο μέρος του ανθρώπινου δυναμικού της. Πολλοί Έλληνες ταλαντούχοι και ικανοί βρίσκονται αυτή τη στιγμή στο εξωτερικό. Υπάρχουν λοιπόν λόγοι ανησυχίας και λόγοι αισιοδοξίας. Αν δει κανείς το παρελθόν, δύο βήματα μπρος, ένα βήμα πίσω.

Τ.Γ: Μέσα από την κουβέντα μας μπορεί να διαπιστώσει κανείς πως η ιστορία της Ελλάδος έχει σημαδευτεί από πολλές κρίσεις. Πόσο ικανοποιημένοι πρέπει να είμαστε από το θεσμικό πλαίσιο που υπήρχε και υπάρχει στον ελλαδικό χώρο, ιδίως σε ότι έχει να κάνει με την προστασία των δικαιωμάτων μας; Φέρνοντας αυτή την προβληματική στο σήμερα και στην πανδημία του κορωνοϊού, είναι αρκετό το Σύνταγμα μας για να προστατέψει τα δικαιώματά μας από αυθαίρετους περιορισμούς;

Ν.Α: Η απάντηση είναι θετική. Υπάρχουν βέβαια μερικά ελλείμματα. Κυρίως το μείζον πρόβλημα -και αυτό σας το λέω ως δικηγόρος της πράξης- είναι η μεγάλη καθυστέρηση στην απονομή της δικαιοσύνης, αλλά σας διαβεβαιώνω ότι εάν γίνει μια πολύ κραυγαλέα, μεγάλη αυθαιρεσία στο πεδίο των δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα να τεθούν εκτός νόμου κάποια σωματεία, υπάρχει ένας θεσμός, ο οποίος εγγυάται ταχύτατη απονομή της δικαιοσύνης και αυτός ο θεσμός για τα ελληνικά δεδομένα συγκριτικά είναι πολύ ανεξάρτητος και λέγεται ΣτΕ. Το τεκμήριο της αρμοδιότητας του ΣτΕ σε συνδυασμό με την πιλοτική δίκη και με τη νομολογία που έχει αναπτύξει ότι, αν μια υπόθεση των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων είναι μεγάλης σημασίας, μπορεί το ΣτΕ να την κρατήσει και να την εκδικάσει, δίνουν μια εγγύηση. Μπορείς δηλαδή να πας στον Πρόεδρο του ΣτΕ ή στον Πρόεδρο Υπηρεσίας και να πάρεις προσωρινή διαταγή σε λιγότερο από 24 ώρες. Δεν είναι πολλές οι χώρες στον κόσμο όπου έχουν αυτή την θεσμική δυνατότητα οι θιγόμενοι.

Ν.Π: Αναμφίβολα το ΣτΕ είναι ίσως ο σημαντικότερος θεσμός προστασίας των δικαιωμάτων. Πιστεύω ότι υπάρχουν ζητήματα στα οποία η επιστήμη και η πράξη του Δημοσίου Δικαίου πρέπει να τα δει πάλι λίγο καλύτερα. Πρέπει να δώσουμε κίνητρα στη Διοίκηση να αναχθεί και αυτή σε έναν παράγοντα εξορθολογισμού της χώρας. Και αυτό ήταν άλλη μια συνέπεια των διχαστικών αυτών τάσεων: η Δημόσια Διοίκηση ούτε ανεξάρτητη ήταν πολιτικά ούτε όμως είχε αυτοπεποίθηση. Δεν μπόρεσε δηλαδή να γίνει αυτό που ήταν για παράδειγμα η γαλλική δημόσια διοίκηση. Και η Γαλλία είχε πολλά παρόμοια με την Ελλάδα προβλήματα αλλά την Γ' Γαλλική Δημοκρατία δεν την κράτησαν όρθια οι Κυβερνήσεις που άλλαζαν κάθε 7-8 μήνες, αλλά η γαλλική δημόσια διοίκηση, από την οποία άλλωστε προέρχεται και ο θεσμός του ΣτΕ. Θα ήθελα λοιπόν με τον ίδιο τρόπο να αντιμετωπίσει και το ΣτΕ και την ελληνική δημόσια διοίκηση και κυρίως να την αντιμετωπίσει έτσι το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Αν δεν γίνει αυτό, αν δεν αντιμετωπιστεί η ελληνική δημόσια διοίκηση ως πυλώνας της δημοκρατίας και του κράτους, τα

προβλήματα θα διαιωνίζονται. Δεν είμαι βέβαιος πως η λύση είναι περισσότερες ανεξάρτητες αρχές. Πιστεύω ότι πρέπει η ανεξαρτησία και η αυτοπεποίθηση να επεκταθεί στο επίπεδο της διοικήσεως. Φυσικά, το άλλο μεγάλο θέμα είναι ο σύνδεσμος Κυβερνήσεως και Δικαιοσύνης. Με λυπεί το γεγονός πως στην τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος δεν άλλαξε η παράγραφος 5 του άρθρου 90 για τον διορισμό της ηγεσίας της Δικαιοσύνης από την Κυβέρνηση. Δεν λαμβάνω θέση αν ιστορικά αυτό μπορούσε να δικαιολογηθεί. Σήμερα όμως είναι παράλογο. Άλλο πράγμα αυτό που συμβαίνει σε κάποιες χώρες όπου τοποθετούνται πρόσωπα στα Συνταγματικά Δικαστήρια με απόφαση των Κοινοβουλίων με όρους συναινέσεως κι άλλο αυτό που γίνεται σήμερα στη χώρα μας, η εκτελεστική δηλαδή εξουσία, που είναι ένας παράγοντας ενέργειας και ενιαίας βούλησης, να ορίζει την ηγεσία ενός θεσμικού παράγοντα που έχει διακριτά χαρακτηριστικά (διαβούλευση και ανεξάρτητη κρίση). Επίσης, στο άρθρο 86 του Συντάγματος οι αλλαγές που έγιναν ήταν επιδερμικές με τρανότερο παράδειγμα το γεγονός ότι η προκαταρκτική εξέταση εξακολουθεί να γίνεται από κοινοβουλευτική επιτροπή. Μα είναι δυνατόν μια κοινοβουλευτική επιτροπή να κάνει προκαταρκτική εξέταση εγκλημάτων; Συμφωνώ απόλυτα με τον Νίκο Αλιβιζάτο στο ότι το ΣτΕ είναι εγγυητής του εξορθολογισμού. Θα ήθελα όμως να έχουμε μια αντίστοιχη εξέλιξη και στο σύνολο των υπόλοιπων κρατικών θεσμών και αυτό σημαίνει εν πολλοίς και απογαλακτισμό από το πολιτικό σύστημα.

Κ.Α: Κλείνοντας, θα θέλαμε να μάθουμε ποιες 2-3 προσωπικότητες θα διακρίνατε από τις απαρχές του Ελληνικού Κράτους μέχρι και σήμερα, προσωπικότητες που για εσάς διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο για την ανοικοδόμηση του κράτους μας.

Ν.Α: Στο μεν διεθνές επίπεδο και στην ιστορία του 20ου αιώνα των μεγάλων προκλήσεων σε βάρος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας θεωρώ καταλυτική την μορφή του Φραγκλίνου Ρούσβελτ, του οποίου και είμαι φανατικός οπαδός και πολύ συστηματικός μελετητής του βίου του. Κατάφερε και στην κρίση του 1929 έδωσε δημοκρατική απάντηση σε αντίθεση με τον Χίτλερ και τις εκτροπές που είχαμε στην Ευρώπη. Πώς το κατάφερε αυτό; Είναι ένα από τα μεγαλύτερα και πιο ενδιαφέροντα ερωτήματα. Σε ό,τι αφορά στην ελληνική ιστορία, υπάρχει η συνέχεια μερικών ανθρώπων που εγώ θαυμάζω. Θα μου πείτε «ανάδειξε κάποιον από αυτούς λίγο περισσότερο». Θα σας έλεγα σίγουρα τον Καποδίστρια, αλλά είμαι συνταγματολόγος και η αναστολή του Συντάγματος για να ασκήσει την πολιτική του, όσο κι αν ήταν δικαιολογημένη από τις συνθήκες της εποχής, είναι κάτι που από την δουλειά μου δεν μπορώ να το αγνοήσω. Θαυμάζω απεριόριστα τον Καποδίστρια και προσπαθώ να φανταστώ πώς θα ήταν διαφορετικά τα πράγματα, αλλά δυσκολεύομαι. Από εκείνη την εποχή, μεγάλη αδικημένη προσωπικότητα είναι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Από τον 19ο αιώνα βάζω πολύ ψηλά τον Χαρίλαο Τρικούπη και στον 20ο αιώνα εκτιμώ τους Ελευθέριο Βενιζέλο, Κωνσταντίνο Καραμανλή και Κώστα Σημίτη.

Ν.Π: Στην Ελλάδα νομίζω η φυσιογνωμία του Ελευθέριου Βενιζέλου δεν βρίσκεται ανταγωνιστή για την απάντηση στο ερώτημα σας. Φυσικά και με τα στραβά του, αλλά νομίζω ότι πρόκειται για μια σπουδαία φυσιογνωμία. Στον σύγχρονο κόσμο, πράγματι ο Ρούσβελτ μπόρεσε να εκφράσει και να διοικήσει την μετάβαση στο παρεμβατικό κράτος κατά τρόπο που δεν συνιστά έκπτωση στους φιλελεύθερους θεσμούς. Θυμίζω ότι στον Μεσοπόλεμο όλη σχεδόν η Ευρώπη ήταν υπό ναζιστικά ή φασιστικά καθεστώτα. Όλη. Λίγες χώρες εξαιρούνταν, όπως αυτές της Σκανδιναβίας, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γαλλία, με

κάποιες διακυμάνσεις βέβαια. Εκτός από το Η.Β., ήταν ελεύθερος κόσμος και όλη η Κοινοπολιτεία και η μεγαλύτερη της πρώην αποικία, οι Η.Π.Α. Υπήρξε για εμένα βέβαια και μια άλλη σπουδαία φυσιογνωμία, αμφιλεγόμενη μεν, αλλά άρρηκτα συνδεδεμένη με τον αγώνα για τους ελεύθερους θεσμούς, ο Ουίνστον Τσώρτσιλ.